

από τους συγχρόνους του και, ακόμη παραπάνω, από τους μεταγενεστέρους του μουσικούς: «μαϊστωρ», «χαριτώνυμος», «γλυκύτατος», «διδάσκαλος των διδασκάλων», κ.ά. Μια μικρογραφία του με μοναχική περιβολή φιλοτεχνήθηκε στον κώδικα Μεγ. Λαύρας Α 165 (και υπάρχει σε αρκετά ψαλτικά χειρόγραφα η πληροφορία ότι έγινε μοναχός με το όνομα Ιωαννίκιος -βλ. επί παραδείγματι τον κώδικα Δανίας-Royal Library NKS 2747, 2^ο), ενώ μία άλλη όπου εμφανίζεται με στολή πρίγκιπα υπάρχει στον κώδικα Σινά 1297 (αυτόγραφο του Δημητρίου Ιωάννου του έτους 1655, γραμμένο στην Ουγγροβλαχία).

Η περίπτωση της ύπαρξης ενός μυθώδους βίου του (παλαιότερο, αλλά πάντως πολύ μεταγενέστερο από την εποχή του χειρόγραφο είναι το Βλατάδων 46 του έτους 1590, αλλά υπάρχουν και άλλα, όπως το Μεγ. Λαύρας Μ 135) και της μελοποίησης από μέρος του

Ιωάννης Κουκουζέλης, μικρογραφία σε μουσικό κώδικα (15^{ος} αι.), μονή Μεγίστης Λαύρας, Άγιο Όρος

ενός πολυελέου με το όνομα «βουλγάρα» (Καὶ τὸ μνημόσυόν σου εἰς γενεάν και γενεάν), έχει απασχολήσει αρκετά πολλούς συγγραφείς και έχει δημιουργήσει έναν ανιστόρητο μύθο περί δήθεν βουλγαρικής καταγωγής του. Στα θέματα αυτά έχει δοθεί επαρκέστατη επιστημονική απάντηση από αρκετούς απροκατάληπτους και αδέσμευτους από εθνικιστικές γραμμές επιστήμονες και τα σχετικά επιχειρήματα δεν θα επαναληφθούν εδώ· ο αναγνώστης παραπέμπεται στη βιβλιογραφία και μάλιστα στις εργασίες του Γρ. Στάθη, Π. Κυρομάνου [Παν. Χρήστου], Σίμ. Καρά και δευτερευόντως του Α. Jakovljević. Σημειώνεται μόνον ότι τα επίθετα «Κουκούτσες» και «Κουκουζέλης» είναι και σήμερα συνηθισμένα στον ελληνικό χώρο, και όσο για το «Παπαδόπουλος» δεν γίνεται καν λόγος.

Η αναφερόμενη στον βίο του εγκατάβωση του Κουκουζέλη στη μονή της Μεγ. Λαύρας του Αγίου Όρους είναι ταυτόχρονα και μια ζωντανή παράδοση έως σήμερα, όσο και αν διανθίζε-

ται από διάφορα άλλα περιστατικά. Η δε φήμη τού ονόματός του μεταφέρθηκε ως τίτλος τιμής και σε άλλους εκκλησιαστικούς μουσικούς, όταν αυτοί επιδείκνυαν μεγάλο και θαυμαστό μουσικό χάρισμα (ως παράδειγμα: Ιωάσαφ ο νέος Κουκουζέλης, ή Λεόντιος ιερομόναχος ο Κουκουζέλης). Και αυτή η παράδοση έμεινε ζωντανή έως τις μέρες μας, καθώς το όνομα «Κουκουζέλης» αποτελεί κάποιες φορές επιλογή μοναχικής κουράς.

Έργα του Κουκουζέλη εκδόθηκαν εντύπως και εκτελέστηκαν χορωδιακά και κυκλοφόρησαν ευρέως τα τελευταία χρόνια. Πρωτίστως η μουσικολογική σπουδή του Ιδρύματος Βυζαντινής Μουσικολογίας (Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών-3 Μαρτίου 1986) με ομιλητή και χοράρχη του χορού ψαλτών «Οι μαϊστορες της ψαλτικής τέχνης» τον Γρ. Στάθη, το κείμενο του οποίου δημοσιεύτηκε εις κοινόν όφελος

και ταυτόχρονα κυκλοφόρησε η ηχογράφηση έργων του Κουκουζέλη σε διπλό δίσκο βινυλίου LP. Μετά, η έκδοση του μικρού βιβλίου *Ιωάννου Κουκουζέλη και μαϊστορος Εκλογή έργων* από την Ελληνική Βυζαντινή Χορωδία το έτος 1995, και παράλληλα η κυκλοφορία από την ίδια χορωδία και τον ιδρυτή και χοράρχη της Λυκούργου Αγγελόπουλο ηχογραφήσεων του Κουκουζέλη σε ψηφιακούς δίσκους CD (*Ioannis Koukouzelis, Le maïstor Byzantin*, 1995).

Οι δύο αυτές χορωδίες με τους χοράρχες τους παρουσίασαν έκτοτε σε πολλές εκδηλώσεις ή και ηχογραφήσεις μέλη του Ιωάννη Κουκουζέλη. Σποραδικά συναντούμε και άλλες παρόμοιες προσπάθειες από άλλους χορούς ψαλτών, όχι όμως με τη συστηματικότητα των προηγούμενων.

Ωστόσο, μακρινός πρωτοπόρος στην επανακάλυψη του Κουκουζέλη (αν και ο όρος είναι μάλλον αδόκιμος, αφού δεν χάθηκε ποτέ, απλώς άρχισαν και πάλι να εκτελούνται χορωδιακά κάποια αργά με-

λη του) είναι ο Σίμων Καράς, ο οποίος το 1931 μίλησε στην Αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρίας για τον μεγάλο μαϊστορα και έψαλε με τη χορωδία του Συλλόγου του το μέλος *Άνωθεν οί προφήται σε ήχο νενανω*. EMM.ΓΙΑΝ.

Βιβλιογραφία:

Καράς, Σ., «Ιωάννης Μαϊστωρ...», *Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Π, (1976), Αθήνα 1981. Στάθης, Γρ., *Ο μαϊστωρ Ιωάννης Παπαδόπουλος ο Κουκουζέλης (1270 περίπου-α' ήμισυ 18^{ου} αιώνας). Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1986 [ανάτυπο από το περ. *Εφημέριος* 34 (1986)]. Κυρομάνος, Π.Κ. [=Παν. Χρήστου], «Η Βουλγαρική μουσική και ο Ιωάννης Κουκουζέλης», *Εστία* (31.12.1985 έως 20.1.1986, σε 16 συνέχειες). Καράς, Σ., *Ιωάννης μαϊστωρ ο Κουκουζέλης και η εποχή του*, Αθήνα 1992. Jakovljević, Α., *Δίγλωσση παλαιόγραφια και μελωδοί...*, Λευκωσία 1988. Χατζηγιακουμής, Μ., *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1975. Χατζηγιακουμής, Μ., *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής Μουσικής 1453-1820*, Αθήνα 1980. Χατζηγιακουμής, Μ., *Η εκκλησιαστική μουσική του Ελληνισμού μετά την Άλωση*, Αθήνα 1999, σ. 56. ГЕРЦΜАН ΕΒΓΕΝΙΪ Β., *ГРЕЧΕСКИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ РУКОПИСИ ПЕТЕРБУРГА*. Камалос Том I, 1996.

Κουκουμάς (πολυέλεος και μελουργός). Μελουργός υπό το όνομα Κουκουμάς μας είναι κυρίως γνωστός από τις δύο στάσεις μιας βυζαντινής σύνθεσης πολυελέου, που φέρεται πάντοτε υπό το όνομά του:

Αυτός ο πολυέλεος επικωριάζει στη Θεσσαλονίκη· έτσι μαρτυρείται στην αρχαιότερη χρονολογημένη καταγραφή του, στον κατά το έτος 1336 γραμμένο κώδικα ΕΒΕ 2458: *Έτερος πολυέλεος, ψαλλόμενος εν τη Θεσσαλονίκη, ήχος α' Δούλοι, Κύριον*. Νωρίς, από το β' μισό του 14^{ου} και κυριότατα κατά τον 15^ο αι. διευκρινίζεται παράλληλα και ο μελουργός του· ο σχετικός τύπος ρουμπρικός παραδίδεται χρονολογικά πρώτος στον κατά το β' μισό του 14^{ου} αι. κώδικα Κουτλ. 457: *Πολυέλεος έτερος, λεγόμενος Κουκουμάς, ψαλλόμενος εν τη αγία πόλει Θεσσαλονίκη, ήχος α' Δούλοι, Κύριον*. Σταδιακά, καταγράφεται έντονα και η τάση μιας διεύρυνσης της διάδοσης του μέλους του πολυελέου εκτός των ορίων της Θεσσαλονίκης· σχετική εύγλωττη μνεία απαντά ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αι. στον κώδικα Ιβήρ. 973: *Έτερος πολυέλεος, λεγόμενος Κουκουμάς, ψαλλόμενος εν τη πόλει Θεσσαλονίκη και εν Κωνσταντινουπόλει, ήχος α' Δούλοι, Κύριον*. Ταυτόχρονα, επισημαίνεται και η επιβολή της σύνθεσης στις κατά τόπους εκκλησίες: *Έτερος πολυέλεος θεσσαλονικαίος, λεγόμενος Κουκουμάς, ψαλλόμενος και εν ταις κατά τόπον αγίαις εκκλησίαις, ήχος α' Δού-*

λοι, Κύριον [βλ. Ιβήρ. 974 (του α' μισού του 15^{ου} αι.), φ. 126r] και *Πολυέλεος, ο λεγόμενος Κουκουμάς, ος ψάλλεται εν Κωνσταντινουπόλει και εις τες κατά τόπον αγίες του Θεού εκκλησίες, άρχεται ο δομέστικος του αου χορού εις ήχον α' Δούλοι, Κύριον* [βλ. Μεταμ. 56 (του έτους 1580), φ. 15r].

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο πολυέλεος συντετέθη από τον εν λόγω Κουκουμά, μια αινιγματική εν πολλοίς μουσική φυσιογνωμία, για την οποία δεν γνωρίζουμε δυστυχώς περισσότερα. Για την ακρίβεια, πρόκειται για σύνθεση πολυώνυμη, γεγονός όμως που σχεδόν αποσιωπάται στη σχετική χειρόγραφη παράδοση· για παράδειγμα, στον κώδικα Κουτλ. 455 αναγράφεται: *Αρχή του πολυελέου, του λεγομένου Κουκουμά, έχων αλλαγματα διαφόρων ποιτών παλαιών τε και νέων, και άρχεται ο πρώτος υψηλή τη φωνή, ήχος α' Δούλοι, Κύριον*. Ως εκ τούτου, στις κεφαλίδες αυτού του πολυελέου υπερισχύει η μνεία του εν λόγω μελοποιού, που διατυπώνεται συνήθως ως ακολούθως: αφενός μεν επισημαίνεται η από την επωνυμία του ποιητού ονοματοδότηση όλης της σύνθεσης [η αρχαιότερη σχετική αναγραφή εντοπίσθηκε στον κατά το έτος 1649 αυτόγραφο Ιακώβου Γάνου και Χώρας κώδικα Λειμ. 245: *Δούλοι, Κύριον ήχος α' έσω, ος Κουκουμάς έχει την κλήσιν προς του ποιήσαντος μεταθείς το όνομα*], αφετέρου δε προσδιορίζεται αναλυτικά το πλήρες όνομα του ίδιου μελουργού [βλ. Ιβήρ. 970 (του έτους 1686, χφ. Κοσμά Μακεδόνας του Ιβηρίτου), φ. 39r. *Αρχή του πολυελέου, ποίημα κυρίου Νικολάου μαϊστορος του Κουκουμά, ήχος α' Δούλοι, Κύριον*]. Άρα: η πλήρης επωνυμία του συγκεκριμένου μελοποιού είναι Νικόλαος (όνομα) Κουκουμάς (επίθετο) ο μαϊστωρ (ιδιότητα, οφίκιο), ενώ (όπως προφανέστατα προκύπτει από τα προσημειωθέντα) θα πρέπει μάλλον να ήταν Θεσσαλονικίος, ακμάζοντας εκεί στα μέσα του 14^{ου} αι. Επανερχόμενοι στην εν λόγω σύνθεσή του επισημαίνουμε ιδιαίτερα τη λειτουργικότητά της· πρόκειται για πολυέλεο που ψάλλεται «εις πάσας τας δεσποτικές εορτάς», επιπροσθέτως δε «εις τας εορτάς μεγάλων αγίων», καθώς και «εν ταις επισήμοις εορταίς εν αις γίνηται αγρυπνία». Αυτές οι επισημάνσεις μαρτυρούν έμμεσα μίαν ιδιαίτερη συμπάθεια των φιλομούσων για το παρόν ποίημα του Κουκουμά, ένα επιπλέον κί-

ντρο για την επιλογή και ψαλμώδηση της συγκεκριμένης σύνθεσης κατά τυχούσα εορτή. Προς τούτο συντελεί και ο γενικότερος μελισματικός χαρακτήρας του πολυελέου, με έκδηλα τα στοιχεία της καλοφωνίας, ιδιότητες εγγενείς του μέλους του, στις οποίες πρέπει να αποδοθούν και οι επισημανθέντες λιγοστοί ειδικότεροι χαρακτηρισμοί του, ως «κατανυκτικού», «εκκλησιαστικού», «γλυκυτάτου», «οργανικού» και «εντέχνου».

Κι ενώ (όπως ήδη επισημάνθηκε) μελοποιός του πολυελέου είναι ο μαΐστωρ Νικόλαος ο Κουκουμάς (και, ως εκ τούτου, η μελοποίηση των πλείστων από τους στίχους του οφείλεται προφανέστατα στον εν λόγω μελουργό, έστω κι αν αυτοί παραδίδονται κατά κύριο λόγο ανώνυμα), ευρυτάτη είναι παράλληλα και η «συμπλήρωση» της σύνθεσης με ποικίλους στίχους μελοποιημένους από άλλους μελουργών, όπως για παράδειγμα τους ακόλουθους: Μανουήλ Πλαγίτης, Κωνσταντίνος Μαγουλάς, Μανουήλ Γαζής, Χριστοφόρος Μυστάκων, Ξένος Κορώνης, Παύλος Κασάς, Ιωάννης Πρωτοψάλτης ο Γλυκός, Γρηγόριος δομέστικος ο Γλυκός, Ιωάννης Κουκουζέλης, Ιωάννης λαμπαδάριος ο Κλαδάς, Σταμενίτζης, Δαυίδ ιερομόναχος, Μανουήλ Κουρτέσης, Γρηγόριος Μπούνης ο Αλυάτης, Κορνήλιος μοναχός ο αγιορείτης, Κωνσταντίνος ο εξ Αγχιάλου, Νίκων μοναχός, «Καλογραία», Αθανάσιος μοναχός, Αγάθων ο Κορώνης, Μανουήλ Χρυσάφης, Μπαλάσης ιερεύς, Κοσμάς Μακεδών ο Ιβηρίτης. Γενικά, κατά τις πρώιμες ανθολογήσεις του πολυελέου (14^{ος}-15^{ος} αι.) η αίσθηση που γενικότερα δημιουργείται είναι αυτή του αμιγούς ποιήματος ενός μελουργού, συγκεκριμένα του Νικολάου Κουκουμά· μεταγενέστερα (από τον 16^ο και κυρίως τον 17^ο αι. και εντεύθεν) είναι που προστίθενται και συγκαταριθμούνται στη σύνθεση και άλλοι (καλοφωνικοί κυρίως) στίχοι, μελοποιημένοι από τους παραπάνω συνθέτες· από τον 17^ο αι. και μετά η σύνθεση κατασταλάζει σε ενιαία μορφή, αποτελούμενη από τους βασικούς στίχους του Νικολάου Κουκουμά και επιπλέον ορισμένους καλοφωνικούς στίχους, συνθέσεις ειδικότερα των: Κωνσταντίνου Μαγουλά (Αστράπας εις υετόν), Ιωάννου Γλυκέος (Και το μνημόσύνόν σου, η λεγόμενη «βουλγάρα»), Κορνηλίου μοναχού (Στόμα έχουσι), Ξένου Κορώνης

(Στόμα έχουσι), Κωνσταντίνου εξ Αγχιάλου (Στόμα έχουσι), Μανουήλ Πλαγίτου (Οφθαλμούς έχουσι), Ιωάννου Κουκουζέλη (Οφθαλμούς έχουσι-Ωτα έχουσι-Ουδέ γαρ εστι πνεύμα) και Χριστοφόρου Μυστάκωνος (Οίκος Ισραήλ). Στο τέλος του πολυελέου καταχωρίζεται συνήθως ο «ασματικός και δίχορος» στίχος Οίκος Ισραήλ Χριστοφόρου του Μυστάκωνος, η δε όλη σύνθεση τερματίζεται με τα συνήθη δοξαστικά μαθήματα. Η πρώτη χρονολογημένη καταγραφή αυτού του πολυελέου καταχωρίζεται στον κώδικα ΕΒΕ 2458 του έτους 1336. Πάντως, οι εν πολλοίς πενιχρές πληροφορίες που κατέχουμε, τόσο για τον Νικόλαο Κουκουμά όσο και για τους άλλους μελουργούς των επιμέρους στίχων που καταχωρίζονται στον πολυέλεο, δεν βοηθούν τον ειδικότερο και πλέον συγκεκριμένο χρονολογικό προσδιορισμό της σύνθεσης όλου του ποιήματος· ασφαλώς, το έτος 1336 αποτελεί αδιαμφισβήτητο χρονικό terminus ante quem για το συγκεκριμένο ζητούμενο. Γενικά να σημειωθεί ότι η διάδοση της παρούσας σύνθεσης είναι ευρύτατη. Η τελευταία χρονολογημένη καταγραφή του ίδιου πολυελέου εντοπίσθηκε προς το παρόν στον κώδικα Ξπρ. 307, μια σπουδαιότατη Παπαδική Αναστασίου του Βάια, καταρτισμένη σε δύο χρονικές περιόδους, κατά τα έτη 1767 και 1770.

Ο πολυέλεος εξηγήθηκε στη νέα μέθοδο αναλυτικής σημειογραφίας από τον διδάσκαλο Χουρμούζιο τον Χαρτοφύλακα [βλ. ΜΠΤ 704, φφ. 13ν-46ν: Αρχή των πολυελέων, ο παρών επωνομάσθη Κουκουμάς, εκ του ποιητού λαχών την κλήσιν, ήχος α΄ Πα Δούλοι, Κύριον].

Η δεύτερη στάση του ίδιου πολυελέου Νικολάου μαΐστωρος του Κουκουμά, στηριγμένη στον 135^ο ψαλμό Εξομολογήσθε τω Κυρίω, είναι οκτάπχο μελοποίημα πολλού λόγου άξιο. Αποτελεί σύνθεση που παραδίδεται διτπώς· ως τον 15^ο αι. ανθολογείται στα μουσικά χειρόγραφα υπό μια συνοπτική εκδοχή, παράλληλα ή εναλλακτικά προς την οποία προβάλλεται (από τον 15^ο αι. και εντεύθεν) και η πλήρης μορφή της σύνθεσης, ως (κατά εύλογη μαρτυρία Μανουήλ του Χρυσάφη) πολυέλεος κατ' ήχον ο μέγας. Η μορφολογική και μελική μεταχείριση αυτής της τελευταίας εκδοχής της σύνθεσης, βάσει της οποίας -μάλιστα- ο πολυέλεος προσαγορεύθηκε τετράστιχος, είναι

όντως εντυπωσιακή· ανά τέσσερις στίχους του 135^{ου} δαβιτικού ψαλμού εναλλάσσονται οι οκτώ ήχοι της ψαλτικής τέχνης, ενώ ως κατακλείδα κάθε πηκτικής ενότιος προστίθενται δύο αναφωνήματα -ένα δεξιόν και ένα αριστερόν, κατά την εν προκειμένω χρησιμοποιούμενη ορολογία- μέσω των οποίων αναπλάθεται περαιτέρω το σχοινοτενές εφύμνιο του ψαλμού· αλληλούια· ότι εις τον αιώνα το έλεος αυτού· αλληλούια. Να διευκρινισθεί, βέβαια, ότι ο πε-

ριγραφόμενος κανόνας «καταστρατηγείται» σε δύο περιπτώσεις· ακριβέστερα, επειδή το σύνολο των υφισταμένων 26 στίχων του 135^{ου} ψαλμού δεν επιτρέπει την πλήρη εφαρμογή της εν λόγω τετράστιχης μορφολογικής διάταξης, το οκτάπχον της σύνθεσης αποπληρώνεται απλώς μέσω των περιλειπομένων δύο τελευταίων στίχων του ψαλμού (Ο διδούς τροφήν πάση σαρκί και Εξομολογήσθε τω Θεώ του ουρανού), του μεν πρώτου μελιζόμενου κατά τον βαρύ του δε

Απ' ώδε άρχονται τα αναφωνήματα μετά βαστακτών

Α'

- Ο δεξιός δομέστικος απ' έζω· ήχος πλ. β΄ νενανώ Ετετετανε
- Το αυτό και ο αριστερός·
- και πάλιν ο δεξιός έτερον· [ήχος] νενανώ τετράφωνος Ετετετενεχε
- Πάλιν το αυτό·
- είτε ο δεξιός· [ήχος] πλ. δ΄ Αννανενα
- Το αυτό και ο αριστερός·
- είτε πάλιν ο δεξιός και ο αριστερός· [ήχος] νενανώ Εαννενα
- [και ο αριστερός· [ήχος] νενανώ Εαννενα]

Β'

- Ο δεξιός χορός λέγει· [ήχος πλ. β΄] νενανώ Ενενανε των εκθρών ημών
- Το αυτό και ο αριστερός·

Γ'

- και πάλιν ο δεξιός λέγει, μελέτη από χορού· [ήχος] α΄ Αλληλούια
- Αναφώνημα του δευτέρου χορού, ήτοι του αριστερού· [ήχος] α΄ Ότι εις τον αιώνα

Δ'

- Αναφώνημα δεξιόν όλον βαστακτόν· [ήχος πλ. β΄] νενανώ Εναννενα
- Και ο αριστερός το αυτό·
- είτε ο δεξιός· [ήχος πλ. β΄] νενανώ Ετετετε
- Το αυτό και αριστερός·
- και ο δεξιός λέγει· [ήχος] δ΄ Ανενανε
- Ο αριστερός το αυτό·
- και ο δεξιός λέγει· [ήχος] δ΄ Ανετανανε
- Το αυτό και ο αριστερός·
- είτε ο δεξιός· [ήχος πλ. β΄] νενανώ Ετετετετε
- Και ο αριστερός το αυτό·

Ε'

- είτε ο δεξιός· [ήχος] νενανώ τετράφωνος Ότι εις τον αιώνα το έλεος αυτού
- Και ο αριστερός το αυτό·
- είθ' ούτως ο δεξιός λέγει· [ήχος πλ. δ΄] νανά Εις τον αιώνα το έλεος αυτού
- Και ο αριστερός πάλιν το αυτό·
- είθ' ούτως ο δεξιός· [ήχος] πλ. δ΄ Το έλεος αυτού
- Ο αριστερός το αυτό·
- και πάλιν ο δεξιός· [ήχος βαρύς τετράφωνος] Αννετανανε
- Έτερον· [ήχος βαρύς τετράφωνος] Αννετενε Αλληλούια

δευτέρου κατά τον πλάγιο του τετάρτου ήχο· επίσης, στο τέλος της ενόπτης του πλάγιου του δευτέρου ήχου (μετά τον ψαλμικό στίχο· *Και ελυτρώσατο ημάς εκ των εχθρών ημών*) τα παρατιθέμενα αναφωνήματα είναι πολυπληθέστερα και στοιχειοθετούν μian οιονεί αυτοτελή ενόπτη, ανθολογούμενη υπό την ενδεικτική αναγραφή· *Απ' ὧδε ἄρχονται τα αναφωνήματα μετά βαστακῶν*. Μεταφέρω εδώ (βλ. Πίνακα) τις αρκτικές αναγραφές τους (από τον κώδικα EBE 2406, φφ. 149r-150v), επισημαίνοντας την επί μέρους διάκρισή τους αφενός μεν (βάσει των εναλλασσομένων ήχων) σε ένδεκα (οφθαλμοφανή) τμήματα, αφετέρου δε (βάσει της επεξεργασίας του ποιητικού κειμένου) σε πέντε ενόπτες· οι εν λόγω πέντε ενόπτες αναπτύσσονται, αναλυτικά, ως εξής: α) μια πρώτη τριπλή σειρά αναφωνημάτων, μελισμένων των μεν δύο εκατέρωθεν κατά τον πλ. β' (νενανώ), του δε ενός μεσαίου κατά τον πλ. δ' ήχο· β) η κατά πλ. β' (νενανώ) ήχο μελοποίηση του ακροτελευτίου τμήματος του αρμοδίου ψαλμικού στίχου· *των εχθρών ημών*· γ) η κατά τον α' ήχο μελοποίηση του αρχικού τμήματος του εφμνίου· *αλληλούια*· ὅτι εις τον αἰῶνα· δ) μια δεύτερη τριπλή σειρά αναφωνημάτων, μελισμένων των μεν δύο εκατέρωθεν κατά τον πλ. β' (νενανώ), του δε ενός μεσαίου κατά τον δ' ήχο· ε) η κατά διαδοχική τρίηχη εκδοχή (ήχοι: νενανώ τετράφωτος, πλ. δ' τρίφωτος [νανά] και βαρὺς τετράφωτος) μελοποίηση του υπολειπομένου τμήματος του εφμνίου· ὅτι εις τον αἰῶνα το ἔλεος αὐτοῦ· *αλληλούια*.

Πλήρης και η δεύτερη αυτή στάση της παρούσας σύνθεσης εξηγήθηκε στη νέα μέθοδο αναλυτικής σημειογραφίας από τον διδάσκαλο Χουρμούζιο τον Χαρτοφύλακος [βλ. ΜΠΤ 704, φφ. 46v-65r: *Δευτέρα στάσις του Κουκουμά πολυελέου, ήχος α' Πα Εξομολογήσθε τω Κυρίῳ*]. Α.ΧΑΛ.

Βιβλιογραφία:

Χαλδαιάκης, Αχιλλεύς Γ., *Ο πολυέλεος στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή μελοποιία*, Αθήνα 2003, σ. 702-747. Χαλδαιάκης, Αχιλλεύς Γ., «Πολυέλεος: η δεύτερη στάσις. Ιστορία-Μορφολογία-Μελοποιία», στον τόμο *Θεωρία και Πράξη της Ψαλτικής Τέχνης: Τα Γένη και Είδη της Βυζαντινής Ψαλτικής Μελοποιίας*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Μουσικολογικού και Ψαλτικού (2003), Αθήνα 2006, σ. 83-100.

Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μάριος, Λέκτορας Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1971. Σπούδασε Θεολογία

(ΑΠΘ) και Ελληνική Φιλολογία (ΔΠΘ). Έλαβε μεταπτυχιακό τίτλο στην Παιδαγωγική του Τμήματος Θεολογίας του ΑΠΘ, με την εργασία *Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης από τη Συνθήκη της Λωζάνης, έως σήμερα* (2000), και είναι διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, του ίδιου Τμήματος, με την εργασία *Θεατροπαιδαγωγικά Προγράμματα και θρησκευτική ετερότητα-Εκπαιδευτικές δράσεις για τη διαπολιτισμική επικοινωνία* (Θεσσαλονίκη 2008). Εργάστηκε ως θεολόγος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Έχει παρακολουθήσει κύκλο σεμιναρίων για το θέατρο στην εκπαίδευση κι έχει ασχοληθεί ως παραγωγός με τα θεατροπαιδαγωγικά προγράμματα. Διδάσκει ως επιμορφωτής σε ποικίλα προγράμματα για εκπαιδευτικούς. Έχει πάρει μέρος σε διεθνή συνέδρια κι έχει δημοσιεύσει άρθρα σε πρακτικά συνεδρίων κι επιστημονικά περιοδικά στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Έχει εργαστεί ως δημοσιογράφος σε ηλεκτρονικά και έντυπα ΜΜΕ. Το 2013 διορίστηκε Λέκτορας της «Διδακτικής των Θρησκευτικών» στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ. Τα επιστημονικά ενδιαφέροντά του εστιάζουν στην Παιδαγωγική και Διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Ασχολείται και ερευνά θέματα όπως: Αναλυτικά Προγράμματα, κονστρουκτιβιστική προσέγγιση των Θρησκευτικών, πολυτροπική διδακτική, διαπολιτισμική εκπαίδευση. Από το 2012 διεξάγει επιστημονική έρευνα στα σχολεία με θέμα: «Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της μάθησης και η Θρησκευτική Εκπαίδευση στο ελληνικό σχολείο».

Αυτοτελείς δημοσιεύσεις: "Ο Θεός, ο δικός μου, ο δικός σου". *Πολιτισμός, Εκπαίδευση, Ετερότητα* (2009) και *Εκπαιδευτικοί εν Δράσει. Νέα πολυτροπική διδακτική* (2010).

Επιμέλειες: *Τάξη και Αταξία* (2011). «Πέντε μονιζουρωμένα απογεύματα», *ένα θεατροπαιδαγωγικό πρόγραμμα* (2007). Κ.ΜΠΕ.

Κουλιδάδες αγιογράφοι. Πρόκειται για οικογένεια αγιογράφων που εργάζονται στην Πελοπόννησο τον 18^ο αι. Επικεφαλής και πιθανώς δάσκαλος των υπόλοιπων μελών φαίνεται ότι είναι ο παπα-Γιώργης, ο οποίος ήταν οικονόμος (ιερέυς) του χωριού Αγίου Ιωάννου στην Κυνουρία. Την τέχνη του ακολούθησε και ο γιος του Παναγιώτης Κουλι-

δάς, ο οποίος υπογράφει και ως Οικονομώπουλος, δηλαδή υιός του Οικονόμου παπα-Γιώργη. Ο Κυριάκος Κουλιδάς πιθανώς υπήρξε αδερφός του παπα-Γιώργη και όχι γιος του, όπως έχει υποστηριχθεί, ενώ δεν γνωρίζουμε κάτι για τη σχέση του Νέστορα Κουλιδά με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Το πρώτο γνωστό έργο των Κουλιδάδων είναι ο διάκοσμος του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Κυνουρία, που χρονολογείται το 1754. Στην κτητορική επιγραφή του ναού απαντούν τα ονόματα του παπα-Γιώργη και του γιου του Παναγιώτη Κουλιδά. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους εργάζονται στον ναό της Παναγίας στο Αρκουδόρεμα. Μετά το 1754 δεν έχουμε πληροφορίες για τη δράση του παπα-Γιώργη. Αντίθετα, το 1760 ο Παναγιώτης, μαζί με τον Κυριάκο Κουλιδά, διακοσμούν τη μονή Κοντολίνας στον Πραστό. Το 1767 ο Κυριάκος φαίνεται ότι εργάστηκε στα μοναστήρια του Αγίου Νικολάου Καρυάς και Σίτζης στην Κυνουρία. Το 1770 ο Παναγιώτης ιστορεί μόνος τον ναό της Παναγίας Σέλας στον Πλάτανο Κυνουρίας και το 1800 υπογράφει το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού στο Φιλήσι της Επιδαύρου Λιμνράς στη Λακωνία. Τέλος, ο Νέστορας, ο οποίος φαίνεται να είναι είναι ο τελευταίος της οικογένειας Κουλιδά, ιστόρησε την Παλαιά Παναγιά την Ελεούσα Γλυπιάς στην Κυνουρία. ΑΡ.Σ.

Βιβλιογραφία:

Γριτσόπουλος, Τ., «Η Πελοποννησιακή ζωγραφική μετά την Άλωση», στα *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (1990), τ. Α', Αθήνα 1992-93, σ. 353-432. Γριτσόπουλος Τ., «Μονή Αγίας Τριάδας Θυρέας», στα *Πρακτικά Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου* (1992), Αθήνα 1994, σ. 307-358. Γριτσόπουλος, Τ., «Κυνουριάτες λαϊκοί ζωγράφοι Κουλιδάδες», στα *Πρακτικά Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου*, (1992), Αθήνα 1994, σ. 29-64. Κόντογλου, Φ., *Οι ταπεινοί αγιογράφοι της Τουρκοκρατίας*, *Κιβωτός* (1952) 222-226. Σμυρνιώτης, Π., *Το αγιογραφικό έργο των Κουλιδάδων στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στη Θυρέα Κυνουρίας*, δακτυλογραφημένη διπλωματική εργασία, Αθήνα 2000. Χατζηδάκης, Μ. - Δρακοπούλου, Ευγενία, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, σ. 116-117.

Κούλμαν, Όσκαρ (Cullmann, Oscar). Λουθηρανός θεολόγος, αλσατικής καταγωγής. Γεννήθηκε το 1902 και πέθανε το 1999. Σπούδασε Θεολογία και Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου. Μετά την αποφοίτησή του δίδαξε την ελληνική και γερμανική γλώσσα, ενώ συνέταξε διδακτορική δι-

ατριβή με θέμα τις Ψευδο-κλημέντειες Αναγνωρίσεις (PG 1:1237-1249) το 1930. Εξελέγη καθηγητής στην έδρα της Καινής Διαθήκης και της Εκκλησιαστικής Ιστορίας και δίδαξε στα Πανεπιστήμια του Στρασβούργου, της Βασιλείας, της Σορβόνης, του Χάρβαρντ, κ.ά. Επίσης, έδωσε πολλές διαλέξεις σε Ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές (Μόναχο, Βουκουρεστί, Θεσσαλονίκη και Αθήνα). Ο Oscar Cullmann υπηρέτησε με αφοσίωση τα αντικείμενα της Βιβλικής Θεολογίας, της Ερμηνείας της

Όσκαρ Κούλμαν

Καινής Διαθήκης και της Οικουμενικής κινήσεως. Παρακολούθησε ως επίσημος ειδικός παρατηρητής, κατόπιν προσκλήσεως του πάπα Ιωάννη ΚΓ', την Β' Βατικανή σύνοδο (1962-65). Ανακηρύχθηκε μέλος της Λεγεώνας της Τιμής και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών. Σημαντική είναι η συμβολή του στην διαμόρφωση της βιβλικής εσχολογίας, καθώς κατέρριψε τις κρατούσες κατά την εποχή του απόψεις, επηρεασμένες από τις θέσεις των Α. Schweizer και R. Bultmann. Για τον Ο. Cullmann ο Χριστός της Εκκλησίας βρίσκεται μεταξύ του παρελθόντος της πρώτης παρουσίας και του μέλλοντος της δεύτερης. Η αθανασία της ψυχής και η ανάσταση των νεκρών υπήρξαν, επίσης, από τις κύριες θεολογικές ενασχολήσεις του. Μερικοί από τους τίτλους έργων του είναι: *Χριστός και χρόνος* (μτφ. αρχιμ. Παλαμάς Κουμάντος, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1980, ²1997), *Αθανασία της ψυχής η ανάσταση των νεκρών*; (μτφ. αρχιμ. Παλαμάς Κουμάντος, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1994), *Η προσευχή*